

D Y S K U S J E I P O L E M I K I

Archeologia Polski, t. XXIV : 1980, z. 1
PL ISSN 0003-8180

O OCHRONIE ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH W WIELKOPOLSCE

Uwagi na marginesie artykułu D. Durczewskiego i Z. Pieczyńskiego, *Z działalności konserwatora archeologicznego w Wielkopolsce do roku 1974*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 25:1974 (1976), s. 14 nn.

Dzieje poszukiwań i badań archeologicznych w Wielkopolsce, choć doczekały się przed kilku laty ujęcia syntetycznego¹, wymagają jeszcze dalszych dociekań i studiów. Podjął je niedawno J. K. Fogel², ostatnio zaś otrzymaliśmy rys historyczny działalności konserwatorów zabytków archeologicznych, napisany przez autorów, jak można by przypuszczać kompetentnych, gdyż pierwszy z nich jest obecnie konserwatorem zabytków archeologicznych na obszarze woj. poznańskiego, drugi zaś sprawował tę funkcję w latach ubiegłych. Niektóre ich sformułowania wymagają jednakże uzupełnień, inne sprostowania, a z częścią z nich nie sposób się zgodzić.

Głównym celem niniejszego artykułu jest zwrócenie baczniejszej uwagi na przedsięwzięcia dotyczące ochrony zabytków archeologicznych w Wielkopolsce w latach 1920-1939, gdyż prowadzona wtedy ożywiona działalność terenowa w tym zakresie jest dziś w większości niedoceniana, a nawet zapomniana, czego przykładem jest zresztą omawiany artykuł D. Durczewskiego i Z. Pieczyńskiego. Okres ten, począwszy od końca 1918 r., jest bardzo ważny dla ochrony zabytków archeologicznych w Polsce, gdyż właśnie wtedy wypracowano podstawy formalne (ustawowe) tej działalności, które przetrwały aż do 1962 r., a zasadnicza koncepcja organizacji służby konserwatorskiej pozostała w swej istocie niezmieniona aż do chwili obecnej.

Zanim jednak przejdziemy do zasadniczego tematu, podążając za myślą obu autorów i zgodnie z kolejnością poruszanych przez nich zagadnień, wypada poświęcić nieco miejsca zakresowi funkcji konserwatorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego³, gdyż im właśnie przypisują autorzy pierwsze czynności do-

¹ J. Żak, *Początki archeologii i prahistorii Wielkopolski (XIX wiek)*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 10 : 1971, z. 1 (19), s. 5-28; tenże, *Prahistoria*, [w:] *Nauka w Wielkopolsce. Przeszołość i teraźniejszość. Studia i materiały*, Poznań 1973, s. 233-256; tenże, *Zarys dziejów poznańskiego ośrodka prahistorycznego*, [w:] *Problemy badań archeologicznych Polski północno-zachodniej*, Poznań 1972, s. 14-31.

² J. K. Fogel, *Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku: działalność Tytusa i Jana Działyńskich*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, Vol. 20 : 1969 (1970), s. 247-267 (dalej cyt.: FAP); tenże, *Z badań nad dziejami archeologii polskiej 2 połowy XIX i początku XX wieku (w kręgu mecenatu Działyńskich i Zamoyjskich)*, tamże, Vol. 26 : 1975 (1977), s. 169-179.

³ Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie taką właśnie nazwę nosiło od swego powstania i dopiero w 1921 r. zmieniło ją na Poznańskie Towarzystwo Przy-

tyczące ochrony zabytków archeologicznych w Wielkopolsce⁴. Zastanowimy się więc, czy sąd ten odpowiada ówczesnej rzeczywistości; pomocny nam w tym będzie krótki przegląd statutów i regulaminów, a także rocznych sprawozdań Towarzystwa.

Pierwszy statut z 1857 r. nie wymienia stanowiska konserwatora. Obowiązki archiwisty i bibliotekarza pełnił sekretarz Zarządu, który ponadto przyjmował dary i opiekował się nimi⁵. Pierwszą wiadomość o konserwatorze TPNP, którym był sekretarz Wydziału Nauk Historycznych i Moralnych, znajdujemy w sprawozdaniu Zarządu na walnym zebraniu Towarzystwa z 12 II 1858 r., a dalsze w sprawozdaniu za lata 1860-1862; do obowiązków jego należało opiekowanie się biblioteką, archiwum i zbiorami⁶. Ten zakres obowiązków konserwatora powtarza się w kolejnych sprawozdaniach rocznych, a po 1872 r., z chwilą uzyskania przez Towarzystwo własnego budynku i przeniesieniu do niego zbiorów, doszły doń jeszcze zajęcia administracyjne⁷.

Statut TPNP z 1878 r. precyzował obowiązki konserwatora, który był jednocześnie sekretarzem Zarządu. Miał on więc prowadzić protokół z zebrań i korespondencję, czuwać nad archiwum i biblioteką, przyjmować i rejestrować zbiory oraz zdawać sprawę z ich stanu na zebraniach Towarzystwa, a także zajmować się sprzedażą wydawnictw⁸. Zdając sprawę ze swych czynności i ze stanu zbiorów na walnym zebraniu w styczniu 1880 r., konserwator oświadczył, że praca jego ograniczała się do załatwiania spraw bieżących i polegała m.in. na zapisywaniu wpływających darów⁹. Po reorganizacji Zarządu i oddzieleniu funkcji konserwatora od funkcji sekretarza, walne zebranie TPNP w grudniu 1880 r. określiło dokładnie powinności konserwatora, ujmując je w formie regulaminu, składającego się z dziewięciu punktów. Do obowiązków jego należała m.in. administracja i utrzymywanie budynków w należyтым porządku, kontrola urzędników i służby, prowadzenie korespondencji, przyjmowanie darów, inwentaryzacja zbiorów i czuwanie nad ich bezpieczeństwem, zdawanie sprawy ze stanu zbiorów na zebraniach członków oraz popularyzacja zbiorów w prasie¹⁰.

jaciół Nauk. Autorzy zdają się o tym nie wiedzieć, gdyż stale przytaczają tę późniejszą nazwę. W latach 1918-1921 nazwa Towarzystwa brzmiała: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Zob. M. Wojciechowska, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, „Przegląd Zachodni”, R. 8 : 1972, nr 9/10, s. 227.

⁴ Niejasne jest, dlaczego autorzy mówią na wstępie o stu trzydziestu latach działalności tzw. przez nich służby konserwatorskiej w Wielkopolsce — podjęłaby ona w tym przypadku swe czynności w 1845 r. — gdy później omawiają ją począwszy od 1857 r.

⁵ *Ustawy Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 1 : 1860, s. 621-625 (dalej cyt.: „Roczniki TPNP”).

⁶ A. Wojtkowski, *Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, t. 50 : 1928, s. 260-261; A. Cieszkowski, L. Wegner: *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego od stycznia 1860 do grudnia 1862*, „Roczniki TPNP”, t. 2 : 1863, s. 778.

⁷ H. Feldmanowski, *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego od kwietnia 1871 do grudnia 1872*, „Roczniki TPNP”, t. 7 : 1872, s. 251.

⁸ *Ustawy Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, „Roczniki TPNP”, t. 10 : 1878, s. 433-435.

⁹ *Sprawozdania z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego od roku 1878 do 1881*, „Roczniki TPNP”, t. 11 : 1881, s. 565.

¹⁰ Tamże, s. 625-626.

Ten stan rzeczy utrzymywał się czas dłuższy. Z dniem 1 VII 1885 r. objął zastępstwo konserwatora muzeów Towarzystwa dr Bolesław Erzepki, a niebawem, po śmierci konserwatora Hieronima Feldmanowskiego, objął on urząd konserwatora¹¹. W latach późniejszych, od 1915 r., stanowisko, które zajmował B. Erzepki, określane było jako stanowisko dyrektora Muzeum lub dyrektora zakładów TPNP. Stał on na czele administracji zbiorów muzealnych i bibliotecznych¹². Po przejściu Erzepkiego na emeryturę Zarząd Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w lutym 1923 r. mianował dyrektorem Muzeum im. Mielżyńskich prof. J. Kostrzewskiego, dotychczasowego zastępcę dyrektora¹³.

Połączenie kilku odpowiedzialnych funkcji (kustosz zbiorów, bibliotekarz, w pierwszym okresie także sekretarz Zarządu, później ponadto administrator budynków) w jednej osobie nie stwarzało warunków do objęcia zbiorów właściwą opieką. Szeroki zakres zbiorów muzealnych (zabytki archeologiczne, pamiątki historyczne, numizmaty, zbiory przyrodnicze, galerie obrazów), wymagający wszechstronnej wiedzy i obciążenie konserwatora licznymi zajęciami administracyjnymi powodowały, że opieka ta ograniczała się przeważnie jedynie do rejestrowania bieżących wpływów. Te okoliczności nie pozwalały na podejmowanie badań terenowych, nie leżały one zresztą w sferze zainteresowań konserwatorów. Prace wykopaliskowe przeprowadził w 1874 r. H. Feldmanowski¹⁴, ale ani ich, ani też badań jego następcy, B. Erzepkiego, nie można żadną miarą uznać za prace konserwatorskie, mające na celu zabezpieczenie w terenie niszczących obiektów.

Urzędnicy (do 1880 r. członkowie Zarządu) Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, zwani w ówczesnej nomenklaturze konserwatorami, nie byli w istocie konserwatorami zabytków, lecz kustoszami, czy też kierownikami zbiorów (Muzeum) Towarzystwa. Funkcjonariusze ci (wyjąwszy ostatniego z nich, a więc J. Kostrzewskiego) nie prowadzili akcji ochrony zabytków w terenie, nie podejmowali badań ratowniczych, ani nie prowadzili rejestru zabytków. Przypisywanie im funkcji konserwatorów w dzisiejszym jej pojęciu jest anachronizmem. Durczewski i Pieczyński z jednej strony zdają się to rozumieć (s. 14, szp. prawa, akap. 2), z drugiej jednak niekonsekwentnie twierdzą (s. 14, szp. lewa, akap. 1), że działalność w Wielkopolsce „konserwatorów prahistorycznych”, jak ich nazywają, rozpoczęła się już od 1857 r. (por. przyp. 4) i prezentują przegląd konserwatorów TPNP, począwszy od M. Studniarskiego, kończąc na J. Kostrzewskim. Niepotrzebnie podają jednak szczegóły życiorysów konserwatorów, które nie mają związku z ich działalnością w TPNP, a poza tym nie wnoszą nic nowego do znajomości problematyki. Działalność konserwatorów TPNP omówił obszernie już Bogdan Kostrzewski w pracy poświęconej setnej rocznicy założenia Muzeum Towarzystwa¹⁵, a obaj autorzy

¹¹ [Sprawozdania z czynności TPNP za lata 1885-1886], „Roczniki TPNP”, t. 15 : 1887, s. 27.

¹² Sprawozdanie z walnego zebrania Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, „Roczniki TPNP”, t. 43 : 1915, s. 265-269. Zob. też tamże, t. 44 : 1917, s. 396, 404.

¹³ J. Kostrzewski, *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław 1970, s. 126.

¹⁴ H. Feldmanowski, *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. Od grudnia 1872 do grudnia 1874*, „Roczniki TPNP”, t. 8 : 1874, s. 255-256; tenże, *Wykopalisko pawłowickie*, Poznań 1877.

¹⁵ B. Kostrzewski, *Sto lat działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, „FAP”, Vol. 7 : 1956 (1957), s. 1-9 (autorzy w przypisie 1 błędnie cytują tytuł tej pracy jako: *Dzieje Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*). Zob. tenże, *Z dziejów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W setną rocznicę założenia „Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich w W. Ks. Poznańskim”*, „Roczniki Historyczne”, R. 23 : 1957, s. 441-447.

zamieścili jedynie streszczenie jego wywodów, zresztą niezbyt dokładne. Pominęli np. w wykazie konserwatorów Klemensa Kanteckiego, który sprawował ten urząd w latach 1882-1884¹⁶, błędnie podali datę odejścia na emeryturę B. Erzepkiego¹⁷, a także błędnie podali datę rozpoczęcia pracy w Towarzystwie Przyjaciół Nauk Poznańskim przez J. Kostrzewskiego¹⁸.

Jeśli autorzy zdecydowali się jednak przedstawić działalność konserwatorów (kierowników) zbiorów TPNP, to uderza brak szczegółowszego omówienia dorobku J. Kostrzewskiego, choć sami piszą, że „objęcie przezeń stanowiska konserwatora stało się zwrotnym wydarzeniem w dziejach konserwatorstwa i muzealnictwa wielkopolskiego”. Nie można przypisywać mu co prawda położenia podwalin pod działalność konserwatorską w Wielkopolsce (s. 15, szp. lewa, akap. 2)¹⁹, gdyż to jest zasługą Zygmunta Zakrzewskiego (zob. dalej). Kostrzewski nie zajmował się ochroną zabytków prahistorycznych (rozumianą zgodnie z dekretem Rady Regencyjnej z 1918 r. — zob. dalej), wyjąwszy lata 1920-1921 (-1923), gdy pracował na tym polu na płaszczyźnie organizacyjnej Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych (zob. dalej), ale jego ponad dziesięcioletnia działalność na stanowisku zrazu pierwszego asystenta i kustosa działu prehistorycznego, a potem zastępcy dyrektora i dyrektora Muzeum im. Mielżyńskich PTPN doprowadziła do pełnego przeobrażenia działu, zorganizowania go wg najnowszych zasad muzeoznawstwa i wreszcie, dzięki połączeniu zbiorów PTPN i działu przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego, zbudowania zasobnego i nowoczesnego warsztatu pracy badawczej, z którym nie mogły się równać ówczesne zbiory archeologiczne w Polsce²⁰.

¹⁶ *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego z roku 1882*, Poznań 1883, s. 12; *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego za rok 1884*, Poznań 1885, s. 34.

¹⁷ Pracował on na stanowisku konserwatora (dyrektora zakładów muzealnych Towarzystwa) w latach 1885-1923, a nie w latach 1885-1913. Zob. [J. Kostrzewski], *Ś.p. Bolesław Erzepki*, „Z otchłani wieków”, R. 7:1932, z. 7, s. 43-45.

¹⁸ Zarząd Towarzystwa powierzył mu stanowisko pierwszego asystenta (nie konserwatora, jak czytamy w omawianym artykule) z dniem 1 maja 1914 r., nie zaś od 1 kwietnia tego roku. Zob. *Sprawozdanie z walnego zebrania Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, „Roczniki TPNP”, t. 43:1915, s. 265. J. Kostrzewski uzyskał stopień doktorski w dniu 20 VII 1914 r. (zob. Kostrzewski, *Z mego życia...*, s. 84), a więc podjął pracę jeszcze przed zakończeniem studiów, wbrew temu, co piszą autorzy.

¹⁹ Myśl tę przejęli oni od J. Żaka (zob. Żak, *Zarys dziejów...*, s. 17; tenże, *Prahistoria...*, s. 235), wszelko ten badacz pisze jedynie o stworzeniu przez Józefa Kostrzewskiego podstaw „tego, co nastąpiło później w dziedzinie prahistorii wielkopolskiej”, a nie wspomina o założeniu przez niego podwalin działalności konserwatorskiej. Stwierdzenie takie byłoby nieuzasadnione.

²⁰ Durczewski i Pieczyński, referując działalność Muzeum TPNP i jego kustoszów (konserwatorów) w XIX i w początkach XX w., winni byli także konsekwentnie, choćby w największym skrócie, zająć się działalnością Towarzystwa Historycznego Prowincji Poznańskiej (Historische Gesellschaft für die Provinz Posen), Muzeum Prowincjonalnego w Poznaniu (Provinzial-Museum, później Kaiser-Friedrich-Museum), a także Towarzystwa Historycznego Okręgu Nadnoteckiego (Historische Gesellschaft für den Netzedistrict) i niemieckiego muzeum w Bydgoszczy w tym samym okresie. Działalność tych towarzystw i muzeów na polu archeologii czeka na swego historyka. Do działalności w Wielkopolsce konserwatora Thamma istnieją w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu materiały źródłowe.

Z kolei, zgodnie z zapowiedzią, poświęcimy więcej uwagi czynnościom Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg wielkopolski, gdyż Durczewski i Pieczyński skwitowali ją w pięciu ogólnikowych zdaniach, stwierdzając w końcu, że po 1926 r. nie przejawiał on większej działalności. Już teraz, uprzedzając dalsze wywody, wypada stwierdzić, że opinia ta nie jest zgodna ze stanem faktycznym. Rozpocznijmy od przedstawienia krótkiego rysu historycznego organizacji Urzędu Konserwatorskiego, aby potem przejść do omówienia jego działalności terenowej.

Organizację państwowej opieki nad zabytkami pradziejowymi w niepodległej Polsce oparto zrazu na przepisach dekretu Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 31 X 1918 r. „O opiece nad zabytkami sztuki i kultury”²¹. Dekret ten powierzył ochronę zabytków Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego jako odpowiedzialnemu za powoływanie konserwatorów, organizację ochrony w terenie i zaprowadzenie inwentarza (rejestru) zabytków. Niebawem nastąpił podział państwa na okręgi konserwatorskie²², które nieco później zostały wyłączone spod władzy ministra i przeniesione do Urzędów Wojewódzkich²³. Faktyczna organizacja archeologicznej służby konserwatorskiej nastąpiła z początkiem 1920 r.²⁴

Wiosną 1919 r. wpłynęły do Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności dwa memoriały w sprawie organizacji instytucji archeologicznych w Polsce, pióra dr. Włodzimierza Antoniewicza i prof. Włodzimierza Demetrykiewicza. Obaj autorzy opracowali w nich szczegółowo m. in. projekty organizacji ochrony zabytków archeologicznych.

Włodzimierz Demetrykiewicz²⁵ proponował, aby opiekę konserwatorską nad tymi zabytkami powierzyć muzeom okręgowym, które winny stać się państwowymi organami konserwatorskimi I stopnia. Nadzór nad stroną biurowo-administracyjną, finansową i prawną działalności tych muzeów winno wykonywać Ministerstwo Oświaty, które byłoby także instancją odwoławczą od decyzji konserwatorskich.

Włodzimierz Antoniewicz²⁶ proponował natomiast powołanie sześciu okręgo-

²¹ „Dziennik Praw Państwa Polskiego”, nr 16 z 8 XI 1918 r., s. 93-98.

²² *Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich*, „Monitor Polski, Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej”, R. 2 : 1919, nr 81 z 9 IV 1919 r., s. 1.

²³ *Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych oraz Ministra Sztuki i Kultury o włączeniu urzędów konserwatorskich w skład urzędów wojewódzkich*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, R. 1920, nr 19 z 1 III 1920 r., poz. 97, s. 322-323.

²⁴ Autorzy błędnie informują, że do utworzenia Państwowego Urzędu Konserwatorskiego w Polsce doszło w listopadzie 1919 r. Taki urząd nigdy nie powstał. Za datę powstania służby konserwatorskiej można uznać listopad 1918 r. lub kwiecień 1919 r. (zob. przyp. 21-22), a za datę początkową organizacji ochrony zabytków pradziejowych na ziemiach polskich poza terenami byłego zaboru pruskiego — styczeń 1920 r. (organizacja PGKZP — zob. dalej). W listopadzie 1919 r. powstał natomiast Państwowy Urząd Konserwatorski Zabytków Przedhistorycznych na byłą Dzielnicę Pruską (zob. dalej).

²⁵ W. Demetrykiewicz, *W sprawie gruntownej reformy i nowego urządzenia instytucji publicznych przeznaczonych do badań naukowych nad wykopaliskami archeologicznymi w Polsce, jako też dla umiejętnej ich ochrony*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 5 : 1920, s. 6-18 (dalej cyt.: „WA”).

²⁶ W. Antoniewicz, *O opiekę państwową dla archeologii przeddziejowej w Polsce*, „Pamiętnik Naukowy i Literacki”, t. 45 : 1919, z. 11, s. 1091-1093, 1097.

wych urzędów konserwatorskich dla zabytków archeologicznych oraz osobnego wydziału w Ministerstwie WRiOP, który nie tylko winien sprawować nadzór nad nimi, ale także wydawać pismo poświęcone ochronie i badaniu zabytków archeologicznych oraz zagadnieniom muzeologicznym. Podstawowym zadaniem konserwatorów w pierwszym okresie byłaby inwentaryzacja zabytków. W archeologicznych muzeach okręgowych winny znaleźć pomieszczenie wszystkie znaleziska z odpowiednich okręgów a w skład dyrekcji tych muzeów winni wchodzić m. in. konserwatorzy okręgowi.

Już w czerwcu 1919 r. Polska Akademia Umiejętności wystosowała do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego memoriał w sprawie organizacji instytucji przeznaczonych do badań archeologicznych w Polsce. Poszedł on po linii propozycji Antoniewicza. Postulowano w nim m. in. utworzenie siedmiu okręgowych urzędów konserwatorskich dla ochrony zabytków archeologicznych oraz osobnego referatu w Ministerstwie, który byłby centralną instytucją nadzorczą nad nimi²⁷. Jeszcze w tym samym miesiącu Sekcja Nauki i Szkół Wyższych Ministerstwa zwołała w Warszawie konferencję archeologów polskich, na której ustalono wytyczne działania państwowej służby ochrony zabytków archeologicznych, opracowano projekt rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie utworzenia Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych na podstawie wspomnianego dekretu Rady Regencyjnej oraz powołano do życia tymczasowe Prezydium Grona²⁸. PGKZP składać się miało z Prezydium jako organu wykonawczego, z konserwatorów honorowych i konserwatorów okręgowych. Wyznaczono osiem tymczasowych okręgów konserwatorskich, z których Okręg VI Poznański z siedzibą w Poznaniu obejmował Wielkopolskę. Na stanowisko konserwatora okręgowego wysunięto dr. Zygmunta Zakrzewskiego, a funkcję jednego z konserwatorów honorowych miał sprawować prof. J. Kostrzewski. Organizacja Grona rozpoczęła się w styczniu 1920 r., a 1 IV i 1 VI 1920 r. Ministerstwo WRiOP mianowało konserwatorów okręgowych, którzy rozpoczęli planową działalność w okręgach tymczasowo rozgraniczonych²⁹.

Ponieważ Durczewski i Pieczyński wspominają o mianowaniu Kostrzewskiego konserwatorem honorowym „za wybitne zasługi wniesione w zakresie ochrony zabytków i rozwoju muzealnictwa prahistorycznego” (s. 15, szp. lewa, akap. 3)³⁰, warto zauważyć, że nie było to jedynie stanowisko honorowe, jak można by sądzić, sugerując się powierzchownie jego nazwą. Konserwatorowi honorowemu przysługiwało bowiem prawo przeprowadzania z własnej inicjatywy badań wykopaliskowych oraz czynnego występowania jako osoby urzędowej w sprawach ochrony zagrożonych zabytków archeologicznych, za wiedzą jednak właściwego terenowo konserwatora okręgowego³¹. Kostrzewski działał w tym charakterze prawie dwa

²⁷ *O organizację archeologii przedhistorycznej w Polsce, (Memoriał Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie wniesiony do Ministerstwa WRiOP), „WA”, t. 5 : 1920, s. 22.*

²⁸ *Organizacja ochrony zabytków przedhistorycznych w Polsce, „WA”, t. 5 : 1920, s. 77; Projekt rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie utworzenia Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, tamże, s. 78-81.*

²⁹ *Sprawozdanie z działalności Prezydium Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych w r. 1920, „WA”, t. 5 : 1920, s. 222-228.*

³⁰ Nie wiadomo na jakiej podstawie obaj autorzy w ten sposób sformułowali uzasadnienie powołania Józefa Kostrzewskiego na to stanowisko, gdyż w dostępnych sprawozdaniach PGKZP (zob. dalej przyp. 32) brak jakiegokolwiek motywacji w tym względzie.

³¹ *Projekt rozporządzenia... (przyp. 28), s. 79.*

lata, tj. od lutego 1920 r. do końca listopada 1921 r., kiedy na pierwszej konferencji sprawozdawczej konserwatorów okręgowych zebrani zaproponowali Ministerstwu WRiOP mianowanie go przewodniczącym PGKZP po ustąpieniu prof. Erazma Majewskiego³². Po dwuletnim okresie kierowania pracami Grona, Kostrzewski zgłosił rezygnację z funkcji przewodniczącego w grudniu 1923 r.³³ Autorzy wspomnieli o powołaniu tego ostatniego na stanowisko przewodniczącego Grona, ale zupełnie pominieli milczeniem jego czteroletnią działalność w PGKZP, z której przynajmniej dwa lata łączyły się ściśle z Wielkopolską³⁴. Po tej dygresji wróćmy do organizacji Urzędu Konserwatorskiego w Poznaniu.

Państwowy Urząd Konserwatorski Zabytków Przedhistorycznych na byłą Dzielnicę Pruską rozpoczął działalność w listopadzie 1919 r. na podstawie pruskiej ustawy o ochronie zabytków³⁵. Z dniem 1 IX 1921 r. utworzono w Poznaniu Urząd Konserwatorski pozostający pod kierownictwem Prezydium Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, które niebawem rozpoczęło starania w Ministerstwie WRiOP o rozciągnięcie terenowego zakresu działania dekretu Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami na obszary byłego zaboru pruskiego³⁶. W 1922 r. Prezydium Grona opracowało nowy podział kraju na okręgi konserwatorskie, zgodne z ówczesnymi granicami administracyjnymi województw. Utworzono wtedy Okręg Wielkopolski z siedzibą w Poznaniu, który obejmował województwa poznańskie i pomorskie³⁷. Podział ten utrzymał się do września 1939 r. W 1928 r. uległa zmianie organizacja służby konserwatorskiej dla zabytków archeologicznych w Polsce, gdyż na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 III 1928 r. o opiece nad zabytkami³⁸ zakończyło działalność Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, a ochrona zabytków wszystkich kategorii powierzona została wojewódzkim władzom administracji ogólnej. Prawa i obowiązki konserwatorów, którzy należeli odtąd do składu personalnego urzędów wojewódzkich i mianowani byli przez Ministerstwo WRiOP, zostały sprecyzowane w 1930 r. Organem opiniodawczym dla konserwatorów wojewódzkich z mocą wiążącą w zakresie ochrony prawnej zabytków pradziejowych zostało Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie³⁹.

W urzędzie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu

³² *Sprawozdanie z działalności Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych w r. 1921*, „WA”, t. 6 : 1921, s. 143-144.

³³ [R. Jakimowicz]. *Sprawozdanie z VI Konferencji Konserwatorów zabytków przedhistorycznych, odbytej w Warszawie w dn. 15, 16 i 17 grudnia 1923 roku*, „WA”, t. 9 : 1924, z. 1/2, s. 129.

³⁴ *Sprawozdanie ze swej działalności w charakterze konserwatora honorowego* złożył J. Kostrzewski na wspomnianej konferencji. Zob. *Sprawozdanie..* (przyp. 32), s. 144.

³⁵ Z. Zakrzewski, *Sprawozdanie Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na b. dzielnicę pruską [za rok 1921]*, „WA”, t. 6 : 1921, s. 167-169.

³⁶ *Sprawozdanie...* (przyp. 32), s. 144.

³⁷ *Sprawozdanie z III konferencji konserwatorów okręgowych odbytej w Warszawie w dn. 24 i 25 czerwca 1922 r.*, „WA”, t. 7 : 1922, s. 158.

³⁸ „Dziennik Ustaw RP”, nr 29 z 14 III 1928 r., poz. 265. Przedruk, „WA”, t. 10 : 1929, s. 168-176.

³⁹ *Instrukcja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 czerwca 1930 roku wydana w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o prawach i obowiązkach konserwatorów, jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej*, „Monitor Polski”, nr 156 z 19 VII 1930 r., poz 239; „Dziennik Urzędowy Ministerstwa WRiOP”, nr 7 z 31 VII 1930 r. Przedruk, „WA”, t. 13 : 1935, s. 203-205.

Wielkopolskiego były zatrudnione zaledwie dwie osoby: doc. (od 1929 r. prof. hon.) Zygmunt Zakrzewski na stanowisku konserwatora i Helena Cichoszewska na stanowisku asystentki. Wykonywała ona wszelkie prace administracyjne, prowadziła korespondencję itp., a także opracowywała centralny katalog zabytków archeologicznych, katalog zabytków Wielkopolski i Pomorza, nadto nadzorowała niekiedy prace ratownicze w terenie.

Do poznania czynności w terenie konserwatora istnieją łatwo dostępne, choć w części zdekompletowane, materiały źródłowe, których jednak Durczewski i Pieczyński z nieznanых powodów nie wykorzystali i dlatego nie mogli powiedzieć nic konkretnego o tej ważnej i bogatej działalności. W archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu zachowało się siedem notatników z pracy terenowej Z. Zakrzewskiego, które obejmują lata 1921, 1922, 1927-1936. Uzupełniają je opublikowane sprawozdania z działalności Urzędu za lata 1921-1928, które w pewnej mierze wypełniają lukę lat 1923-1926 i dopełniają źródła z pozostałych lat⁴⁰. Dysponujemy ponadto wspomnieniami Zakrzewskiego, których maszynopis przechowywany jest także w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, katalogiem materiałów zabytkowych z epoki kamienia, pochodzących z badań powierzchniowych intensywnie prowadzonych przez Zakrzewskiego w powiecie mogileńskim⁴¹, oraz kartoteką grodzisk wielkopolskich. Te źródła, choć uzupełniają się wzajemnie, nie dają wszakże pełnego obrazu działalności konserwatorskiej. Dane za lata 1921-1936 nie są pełne, a zupełnie brak materiałów za lata 1920 i 1937-1939, gdyż sprawozdania z czynności w tych latach nie były drukowane, a notatniki zaginęły. Szczegółowa kwerenda w archiwach urzędów wojewódzkich w Poznaniu i w Bydgoszczy oraz w archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie dostarczyłaby, być może, odnośnych danych; przeprowadzenie jej obecnie nie jest jednak możliwe. Analizując zatem działalność terenową Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych w Poznaniu musimy ograniczyć się do materiałów źródłowych wyżej sprezentowanych.

Jak wynika z tych materiałów, działalność terenowa konserwatora obejmowała badania ratownicze, badania powierzchniowe oraz inspekcję i interwencję. Ponadto konserwator podczas swych zajęć terenowych zbierał liczne informacje o przypadkowych odkryciach, z których niejednokrotnie wynikały podróże inspekcyjne lub nawet badania ratownicze. Poniższa tabela, opracowana na podstawie omówionych wyżej źródeł, obrazuje liczbę badań terenowych w poszczególnych latach; przy jej lekturze należy jednak pamiętać, że nie zawiera ona materiałów kompletnych.

Już podczas pobieżnej analizy tej tabeli rzucają się w oczy nierównomierne liczby badań i interwencji terenowych w poszczególnych latach. Najwięcej z nich zanotowano w latach 1922, 1923, 1925, 1928 i 1933. Lata 1924, 1929 i 1932 charakteryzują się średnią liczbą badań, natomiast w pozostałych latach przeprowadzono

⁴⁰ Z. Zakrzewski, *Sprawozdanie Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na b. dzielnicę pruską [za rok 1921]*, „WA”, t. 6 : 1921, s. 167-169; tenże, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Wielkopolski za rok 1922*, tamże, t. 8 : 1923, z. 2-4, s. 225-229; tenże, *Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Wielkopolskiego za rok 1923*, tamże, t. 9 : 1924-1925, s. 342-344; tenże, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Poznańskiego [za lata 1924-1926]*, tamże, t. 10 : 1929, s. 232-235; tenże, *Sprawozdania Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Wielkopolski [za lata 1927 i 1928]*, tamże, t. 13 : 1935, s. 279-283.

⁴¹ A. Prinke, T. Wiślański, *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia na terenie powiatu mogileńskiego*, „FAP”, Vol. 23 : 1971 (1973), s. 1-43.

Tabela I. Badania terenowe prowadzone w latach 1921–1936 przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Wielkopolski

Rok	Badania ratownicze		Badania powierzchniowe		Inspekcje i interwencje	
	liczba		liczba		liczba	
	miejscowości	stanowisk	miejscowości	stanowisk	miejscowości	stanowisk
1921	4	7	3	6	5	5
1922	7	7	9		17	27
1923	12	12	6	27	9	12
1924	6	6	2		3	4
1925	8	8	5	8	16	16
1926	1	1			8	8
1927	3	3	3	4	18	19
1928	7	8	1	1	5	5
1929	5	5	1	1	5	5
1930	5	6			8	8
1931	3	3			7	10
1932	6	6	1	1	4	4
1933	8	8	2	2	9	9
1934	3	3			12	12
1935	6	6			4	4
1936	5	5			1	1
Różne lata			22	62		
Razem	89	94	55	112	131	149
Średnia roczna	5,9		6,9		9,3	

ich po kilka. Trudno dojść przyczyn tej nierównomierności. Nasuwa się przypuszczenie, że obraz ten jest sfałszowany przez brak kompletnych danych. Z drugiej jednak strony można próbować wytłumaczyć to zjawisko charakterem i długotrwałością prowadzonych prac terenowych. W kilku przypadkach rysują się zależności między liczbą badań ratowniczych i inspekcji. Na przykład w latach 1927 i 1934 konserwator prowadził badania ratownicze jedynie w trzech miejscowościach, natomiast interwencje i inspekcje w 18 i 12 miejscowościach. W 1928 r. oprócz mniejszych prac, zbadano 35 grobów na cmentarzysku kultury pomorskiej w Poczerninie, b. pow. Wejherowo. W następnym roku przeprowadził konserwator badania cmentarzyska kultury łużyckiej w Drawsku, b. pow. Czarnków, gdzie odkrył 41 grobów oraz zbadał kurhan w Strzelcach, b. pow. Mogilno. Poważne prace prowadził Urząd w 1930 r. na trzech cmentarzyskach kultury łużyckiej. Dwa z nich odkryte w Bydgoszczy dostarczyły łącznie 211 grobów, a na cmentarzysku w Rogowie, b. pow. Toruń, zbadano 111 grobów. W latach 1931-1933 duży wysiłek skierował Zakrzewski na zbadanie cmentarzyska kultury łużyckiej (58 grobów) oraz licznych osad różnych kultur zlokalizowanych w Modliborzycach, b. pow. Inowrocław. W 1932 r. zbadał ponadto 48 grobów kultury łużyckiej odkrytych w Chrzastawach w tym samym b. powiecie. Podjęte w tym samym roku wspólnie z Zakładem Antropologii Uniwersytetu Poznańskiego badania wykopaliskowe na Ostrowie Lednickim prowadzone były także w latach następnych, aż do 1935 r. Ich wynikiem było odkrycie 1576 grobów szkieletowych z X-XIV w. W latach 1932-1934 z ramienia Urzędu Konserwatorskiego nadzorowała te prace H. Cichoszewska. W 1936 r. prowadzono prace w mniejszym zakresie na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych w Młodzikowie, b. pow. Środa (H. Cichoszewska), gdzie

zbadano 17 grobów, oraz w Śremie (26 grobów) i na cmentarzysku kultury pomorskiej w Kłosowicach, b. pow. Międzychód (16 grobów).

Na uwagę zasługuje lustracja grodzisk prowadzona przez Zakrzewskiego w ciągu całego okresu jego działalności. Dysponujemy opisami, pomiarami oraz planami i szkicami 45 grodzisk wielkopolskich i kujawskich oraz 8 pomorskich. Akcja ta, zorganizowana na stosunkowo dużą skalę już w 1922 r., przybrała na sile w latach 1927 i 1934, rozwijała się nieco słabiej w latach 1925 i 1928, a w pozostałych latach kontynuowana była w niewielkim zakresie. Kartoteka obejmowała ponad 100 obiektów⁴².

Oprócz badań ratowniczych konserwator prowadził liczne poszukiwania powierzchniowe. Część z nich podejmowana była przy okazji podróży inspekcyjnych i weryfikacyjnych, jednak większość, obejmująca tereny ówczesnego powiatu strzelińskiego, później mogileńskiego, miała charakter planowych penetracji. Nie znamy liczby zbadanych stanowisk; z dostępnych źródeł wynika jedynie, że Zakrzewski przeprowadził takie badania przynajmniej na 111 stanowiskach, z tego na 88 w b. powiecie mogileńskim. Materiały pochodzące z nich są dzisiaj jedynymi śladami pozostałymi po tych stanowiskach, które z biegiem lat uległy zupełnemu zniszczeniu⁴³.

Warto także wspomnieć o licznych inspekcjach zagrożonych obiektów; przeprowadzono ich w omawianym okresie 158.

Nie ma tu miejsca na szerszą analizę działalności konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg wielkopolski w latach międzywojennych. Już jednak z tego przeglądu można się zorientować, że prowadził on bardzo aktywnie wielostronne prace związane z ochroną zabytków i że opinia Durczewskiego i Pieczyńskiego, iż „po roku 1926 Urząd nie przejawiał większej działalności” nie znajduje pokrycia w obiektywnych faktach. Na poparcie tego arbitralnego twierdzenia nie przytoczyli oni żadnych dowodów, a zapewne zmieniliby zdanie, gdyby zapoznali się z odnośnymi materiałami źródłowymi, dotyczącymi tej działalności.

Pouczające będzie, jak sądzimy, porównanie działalności konserwatora w latach 1921-1936 z działalnością konserwatorską w latach 1955-1974. Oprzemy się w tym przypadku na zestawieniach ilościowych prac terenowych przeprowadzonych w obu tych okresach.

Analizując powyższą tabelę trzeba pamiętać, że przynosi ona liczby badań w poszczególnych latach, które finansował Wojewódzki Konserwator Zabytków, z nich zaś jedynie część prowadził konserwator. W ciągu 20 lat przeprowadzono więc badania ratownicze na 104 stanowiskach w 99 miejscowościach, ale konserwator zbadał jedynie 29 stanowisk, co wynosi niespełna 28% wszystkich badań. Znaczną większość, bo 75 stanowisk zbadali pracownicy innych instytucji, głównie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Liczba badań w poszczególnych latach była dość ustabilizowana (zwłaszcza od 1960 r.) na poziomie 4-6 stanowisk, jedynie w 1963 r. zbadano 9 stanowisk, a w latach 1966 i 1968 po osiem. Konserwator prowadził badania zwykle na jednym lub na dwóch stanowiskach w roku, a tylko w latach 1963 i 1973 zbadał po trzy stanowiska.

Jeśli idzie o badania interwencyjne i inspekcje, to Durczewski i Pieczyński nie podają danych liczbowych dla lat wcześniejszych, wymieniają jedynie liczbę 152 takich badań przeprowadzonych w latach 1970-1974. Jest to liczba znaczna. Z publikacji wskazanych przez autorów⁴⁴ wynika, że w tym okresie konserwator

⁴² W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938, s. 19.

⁴³ A. Prinke, *Badania weryfikacyjne stanowisk z epoki kamienia na terenie powiatu mogileńskiego*, „FAP”, Vol. 23 : 1972 (1973), s. 211.

⁴⁴ D. Durczewski, *Interwencje i orzecznictwo konserwatora do spraw zabytków archeologicznych w Poznaniu w roku 1970*, „FAP”, Vol. 22 : 1971 (1972),

Tabela II. Badania terenowe w latach 1955—1974 finansowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Poznaniu

Rok	Badania ratunkowe*			Badania interwencyjne**		Inspekcje
	liczba miejscowości	liczba stanowisk		liczba miejscowości	liczba stanowisk	
		ogółem	stanowiska zbadane przez konserwatora			
1955	1	1	—			
1956	5	6	2			
1957	3	3	—			
1958	1	1	1			
1959	3	3	1			
1960	5	5	2			
1961	7	7	2			
1962	5	5	1			
1963	9	9	3			
1964	6	6	2			
1965	4	4	1			
1966	8	8	1			
1967	4	4	1			
1968	5	8	2			
1969	5	6	2			
1970	5	6	2	8	8	
1971	6	6	1	10	10	
1972	6	6	1	9	9	106
1973	5	6	3	8	9	
1974	6	6	1	9	10	
Razem	99	106	29	44	46	106
Średnia roczna		5,3	1,4		9,2	21,0

Zróżdła:

* Wykaz badań ratunkowych, rec. artykuł, s. 19-21.

** Literatura cyt. w przypisie 44.

przeprowadził badania interwencyjne na 46 stanowiskach (zbadanie jednego z nich powierzył konserwator pracownikom Muzeum Archeologicznego) w 44 miejscowościach⁴⁵. W tym samym okresie dokonał on inspekcji 106 stanowisk, głównie grodzisk.

Nie będziemy wdawać się w szczegółową analizę konfrontacyjną badań terenowych konserwatorów w obu okresach, gdyż porównując obie tabele (zob. tab. I i II) w zakresie badań ratunkowych można łatwo zauważyć, że w okresie 16 lat (1921-1936) konserwator zabytków przedhistorycznych nie tylko zbadał ponad trzy-

s. 226-227; tenże, *Interwencje...*, w roku 1971, tamże, Vol. 23 : 1972 (1973), s. 230-233; tenże, *Interwencje...*, w roku 1972, tamże, Vol. 24 : 1973 (1975), s. 256-258; tenże, *Interwencje...*, w latach 1973-1974, tamże, Vol. 25 : 1974 (1976), s. 220-226.

⁴⁵ Istnieje niezrozumiała rozbieżność co do liczby badań przeprowadzonych w 1970 r. Podczas gdy pierwsza publikacja („FAP”, Vol. 22 : 1971, s. 226-227) wy-

kronie większą liczbę stanowisk niż konserwator zabytków archeologicznych w ciągu 20 lat (1955-1974) (stosunek ten wynosi 94 : 29), ale także średnia roczna przeprowadzonych badań była w tamtym okresie znacznie wyższa (stosunek 5,9 : 1,4). Porównanie liczby badań przeprowadzonych przez konserwatora w latach 1921-1936 z liczbą badań sfinansowanych przez konserwatora, a przeprowadzonych przez różne instytucje w latach 1955-1974 też wypadła korzystniej dla tego pierwszego okresu. Zbadano wtedy 94 stanowiska (średnia roczna 5,9), podczas gdy w drugim okresie zaledwie o 10 więcej, bo 104 (średnia roczna 5,2). W latach 1955-1974 konserwator nie prowadził w ogóle badań powierzchniowych, ale włożył spory wysiłek w badania interwencyjne, a zwłaszcza inspekcje w latach 1970-1974.

Zauważmy jeszcze, że sytuacja konserwatorów w obu okresach była zupełnie odmienna. Podczas gdy w latach międzywojennych konserwator zdany był tylko na własne siły i szczupłą pomoc asystentki oraz 2-3 pracowników technicznych, zatrudnianych dorywczo, to w latach 1951-1974, zwłaszcza zaś od 1955 r. dysponował całym zapleczem organizacyjnym i technicznym Muzeum Archeologicznego, należąc do składu etatowego personelu Muzeum, a od poł. 1969 r. Muzeum to wprost przejęło większość czynności Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, w tym także prowadzenie badań ratowniczych, inspekcji i interwencji.

Zakończymy na tym nasze uwagi dotyczące działalności konserwatora zabytków archeologicznych w latach międzywojennych.

Działalnością konserwatora po wojnie nie będziemy się zajmować; wyżej wykorzystaliśmy już dane liczbowe odnoszące się do badań terenowych. Stwierdźmy więc tylko, że, naszym zdaniem, Durczewski i Pieczyński nazbyt szkiecowo potraktowali ową działalność w tym tak ważnym okresie. Piszą oni przecież (zapewne z dużą dozą słuszności), że po oswojeniu nadeszła nowa era dla ochrony zabytków, czytelnik rad by jednak otrzymać uzasadnienie tego stwierdzenia. Tymczasem znajdujemy tu jedynie garść uwag odnoszących się do zmian organizacyjnych służby konserwatorskiej (miały one na pewno wpływ na poziom działalności merytorycznej), oraz wymieniono najważniejsze, zdaniem autorów, osiągnięcia tego okresu⁴⁶. Daje się jednak odczuć brak szczegółowszego i krytycznego rozważenia koncepcji i długofalowej polityki w dziedzinie ochrony zabytków archeologicznych oraz doraźnych poczynań konserwatora, brak też ustosunkowania się do zmian w działalności służby konserwatorskiej wprowadzonych ustawą „O ochronie dóbr kultury i o muzeach” z 15 II 1962 r.⁴⁷ Autorzy nie wspomnieli nawet, że ustawa ta ukazała się, a przecież stanowi ona podstawę prawną czynności służby ochrony zabytków archeologicznych i byłoby pożyteczne przeprowadzić analizę jej stosowania w ciągu dwudziestu pięciu lat jej obowiązywania. Warto było też zastanowić się nad kwestią pierwszorzędnej wagi, mianowicie, czy służba konserwatorska w omawianym okresie należycie wypełniała zadania, do których reali-

kazuje 8 miejscowości, to późniejsza („FAP”, Vol. 23 : 1972, s. 236-237) podaje, że w tym roku przeprowadzono takie badania w 11 miejscowościach.

⁴⁶ Nasuwa się domysł, że autorzy niesłusznie przypisują Konserwatorowi organizowanie niektórych badań. Odnosi się to do poszukiwań powierzchniowych na Ziemi Lubuskiej i we wschodniej Wielkopolsce w latach 1956-1960 oraz na obszarze budowy rurociągu naftowego w latach 1960-1961. Z literatury bowiem cytowanej przez autorów w przypisach 20-22 wynika, że wszystkie te badania organizowało Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, a ówczesny Konserwator brał w nich jedynie udział jako pracownik etatowy Muzeum.

⁴⁷ „Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, nr 10 z 21 II 1962, poz. 48. Do tego czasu obowiązywało ciągle Rozporządzenie Prezydenta RP z marca 1928 r. (zob. przyp. 38).

zacji została powołana⁴⁸ i zanalizować przyczyny ewentualnych braków i niedociągnięć. Referowanie jedynie osiągnięć (w części zresztą, jak widzieliśmy, problematycznych) jest wypaczeniem globalnego obrazu jej działalności⁴⁹.

Wspomnieliśmy tu o kilku tylko aspektach (formalnoprawnych i merytorycznych) pracy Konserwatora Zabytków Archeologicznych w ostatnich latach, pominiętych w artykule Durczewskiego i Pieczyńskiego. Przy gruntowniejszym zajęciu się tym tematem ujawniłyby się zapewne jeszcze inne, warte poruszenia.

Podczas lektury omawianego artykułu nasuwa się jeszcze kilka uwag. Autorzy wspominają o odezwie Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego z 1878 r., którą uważają za „pierwszy dokument związany z ochroną zabytków archeologicznych”. Odnośny ustęp sprawozdania Towarzystwa za ten rok, mówiący o niej, brzmi jak następuje: Zarząd... „wydał odezwę do współobywateli a mianowicie właścicieli ziemskich, zachęcając ich, aby wszelkie zabytki przeszłości naszej, zwłaszcza wykopaliska, raczyli przesyłać do zbiorów Towarzystwa”⁵⁰. Durczewski i Pieczyński w niedopuszczalny sposób uzupełnili treść tej odezwy, dodając słowo: „chronić” i na gruncie tak spreparowanego tekstu orzekli, że „Towarzystwo pełniło rolę pierwszego konserwatora parającego się ochroną zabytków archeologicznych”. Jest to przykład bezpodstawnego naginania faktów do założonej tezy, jest to ponadto oczywiście nieporozumienie, gdyż celem wspomnianej odezwy

⁴⁸ Przeprowadzone ostatnio badania weryfikacyjne stanowisk odkrytych w ubiegłych latach podczas poszukiwań powierzchniowych w dolinie Warty w okolicy Słupcy nasuwają wątpliwości w tym względzie. Obecnie stwierdzono na tym obszarze zaledwie 36% spośród nich, większość została zniszczona głównie przez eksploatację piasku (zob. A. Prinke, *Badania weryfikacyjne stanowisk archeologicznych w okolicy Łądu, pow. Słupca*, „FAP”, Vol. 23 : 1972, s. 229). Inne obliczenia wskazują, że na pewnych terenach uległo dotychczas (zwłaszcza w ostatnich latach) zniszczeniu ok. 50% stanowisk znanych wcześniej, a na niektórych zwydmionych odcinkach terasy środkowej nie istnieje obecnie już ok. 90% stanowisk (zob. S. Kurnatowski, *Zagadnienie zdjęcia archeologicznego Polski północno-zachodniej. Wprowadzenie do dyskusji*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 29 : 1977, s. 251-252). Tak poważny ubytek znanych poprzednio stanowisk świadczy o niedowładzie organizacyjnym Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych lub o braku zainteresowania się przez ten urząd obiektami płaskimi, słabo wyodrębnionymi w terenie, lecz najbardziej narażonymi na zniszczenie, podczas gdy stosunkowo dużo starożytności obrócono na inspekcje grodzisk, od dawna zinventaryzowanych i łatwiejszych do ochrony. Wprawdzie nie zajmujemy się tutaj oceną działalności Konserwatora w okresie powojennym, warto wszelako zauważyć, że artykuł Durczewskiego i Pieczyńskiego nie daje podstaw do stwierdzenia, iż była ona nastawiona na aktywne przeciwdziałanie wielorakim czynnikom destrukcyjnym. Można natomiast z niego wnioskować, że była to raczej działalność bierna, pozbawiona koncepcji i inicjatywy, sprowokowana jedynie okolicznościami.

⁴⁹ Musimy wierzyć autorom, że wymienione przez nich badania cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Bruszczewie (w latach 1956-1960), osady z I/II okresu epoki brązu w tej samej miejscowości (badania w latach 1964-1967), a także grodziska średniowiecznego w Kazimierzu Biskupim oraz zamku i grodziska w Gosławicach (tych trzech ostatnich obiektów brak w wykazie badań ratunkowych finansowanych przez WKZ) są rzeczywiście najważniejszymi osiągnięciami konserwatora w latach 1955-1965. Materiały z tych badań nie doczekały się do chwili obecnej opracowania ani publikacji. Nie poinformowali nas także autorzy o wynikach poszukiwań skarbów prowadzonych w latach 1958-1965.

⁵⁰ *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego od roku 1878 do 1881*, „Roczniki TPNP”, t. 11 : 1881, s. 493.

było jedynie pomnożenie zbiorów muzeum. Poprzednio już wykazaliśmy, że TPNP nie zajmowało się ochroną zabytków archeologicznych.

Autorzy, uznając odezwę TPNP z 1878 r. za dowód zorganizowanej ochrony zabytków archeologicznych w Wielkopolsce, nie wspominają o pierwszym apelu tego rodzaju, który ukazał się 20 lat wcześniej, w 1859 r.⁵¹; być może, że nie wiedzą o jego istnieniu. Przypomnijmy, że już w połowie 1858 r. Zarząd Towarzystwa zamierzał wezwać społeczeństwo do nadsyłania darów dla muzeum, wstrzymano się jednak wówczas z tym zamiarem z uwagi na sprzeciw prezesa TPNP, Tytusa Działyńskiego⁵².

Durczewski i Pieczyński wprowadzają w błąd czytelnika pisząc, że w latach 1939-1945, w okresie okupacji niemieckiej, ochroną zabytków archeologicznych zajmowało się Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu, przemianowane na Landesamt für Vorgeschichte. Rzeczywistość przedstawiała się inaczej. Obejmując Muzeum Wielkopolskie w październiku 1939 r. okupanci pozostawili dotychczasową organizację, przemianowali jedynie jego Dział Przedhistoryczny na Vor- und Frühgeschichtliche Abteilung (des Kaiser-Friedrich-Museums). Dopiero z dniem 1 VII 1940 r. z Działu tego utworzono oddzielną instytucję pod nazwą Landesamt für Vorgeschichte im Reichsgau Wartheland, której dyrektor ponosił odpowiedzialność za ochronę zabytków archeologicznych w okupacyjnym Okręgu Nadwarciańskim, tj. w Wielkopolsce. Autorzy pominęli zresztą zupełnym milczeniem działalność tego urzędu w tym zakresie. Muzeum Prehistoryczne jako samodzielna jednostka prawna powstało dopiero w 1945 r., po wyzwoleniu⁵³.

Do artykułu dołączone są dwa duże zestawienia ilustrowane mapami: 1. *Wykaz badań ratunkowych finansowanych w całości lub częściowo z funduszy konserwatorskich na terenie dawnego woj. poznańskiego i woj. zielonogórskiego w latach 1955-1974* (s. 19-21 i mapa na s. 18) oraz 2. *Wykaz obiektów archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków dla terenu dawnego woj. poznańskiego w latach 1948-1974* (s. 21, 23-26 i mapa na s. 22). Pierwszy z nich, oprócz nazw miejscowości, województw i dawnych powiatów, podaje rodzaje zbadanych obiektów i wymienia odkryte zespoły wraz z ich chronologią i nazwiskami badaczy. W drugim wykazie znajdujemy nazwy miejscowości i powiatów, rodzaje obiektów⁵⁴ i ich chronologię oraz numery wojewódzkiego rejestru zabytków. Wykaz ten w wystarczający sposób informuje o obiektach wpisanych do rejestru — pożyteczne jest zwłaszcza podanie numeru rejestru, ale czy można mu zaufać w zupełności? Wyrzykowa kontrola wpisów za 1969 r. budzi zastrzeżenia w tym względzie, gdyż wykaz obiektów nie jest zgodny z wcześniej opublikowanym wykazem za ten

⁵¹ [Odezwa do obywateli W. Ks. Poznańskiego], Biblioteka Warszawska, R. 1859, Nowa Seria, z. 33, s. 765-766.

⁵² W o j t k o w s k i, *Historia...*, s. 261.

⁵³ W. Kersten, *Zur Geschichte der vorgeschichtlichen Sammlungen des Warthelandes*, „Posener Jahrbuch für Vorgeschichte”, R. 1:1944 s. 26; *Der gesetzliche Schutz der kulturgeschichtlichen Bodenalteutümer im Reichsgau Wartheland*, tamże, s. 122; K o s t r z e w s k i, *Sto lat działalności...*, s. 15, 18.

⁵⁴ Rubryka tego wykazu, w której opisane są rodzaje obiektów wpisanych do rejestru, nosi tytuł: Rodzaj stanowiska. Nie jest on odpowiedni. W katalogach źródeł archeologicznych w rubryce tak zatytułowanej przywykliśmy znajdować charakterystykę właśnie stanowiska, a więc, czy jest ono położone w dolinie, czy na wysoczyźnie, na polu, wydmie, w piasnicy itd. Natomiast rubryka, w której scharakteryzowane są objekty (grodzisko, osada, cmentarzysko itp.), winna mieć tytuł: Rodzaj obiektu, lub Rodzaj znaleziska.

właśnie rok⁵⁵. W wykazie Durczewskiego i Pieczyńskiego brak siedmiu obiektów zamieszczonych w wykazie wcześniejszym. Są to grodziska w Buszewku, Brzozie, Śmiłowie i Zalesiu oraz cmentarzyska w Bininie, Szyszynie i Szyszynku. Trzy z tych obiektów: Buszewko nr 658/A, Brzoza nr 673/A i Śmiłowo nr 671/A znajdujemy wpisane powtórnie do rejestru w 1971 r. pod numerami: 1311A, 1312A i 1314A. Pozostałych czterech obiektów brak w wykazie Durczewskiego i Pieczyńskiego.

Zauważono jeszcze jedną niezgodność w obu wykazach za 1969 r., dotyczącą grodziska i cmentarzyska w Spławiu. W wykazie zamieszczonym w artykule Durczewskiego i Pieczyńskiego grodzisko posiada numer rejestru 791/A, a cmentarzysko 792/A, natomiast we wcześniejszym wykazie E. Kihl-Byczkowej jest odwrotnie: grodzisko opatrzone numerem 792/A, zaś cmentarzysko numerem 791/A.

Istnieje ponadto sprzeczność pomiędzy wykazem obiektów wpisanych do rejestru zabytków (s. 21, 23-26), a zestawieniem liczby wydanych orzeczeń o wpisaniu do rejestru (s. 27): pierwszy z nich podaje liczbę 224 obiektów, drugi zaś wykazuje 236 obiektów. Dopiero przy porównaniu liczby wpisów i orzeczeń w poszczególnych latach ujawnia się różnica 12 obiektów w 1966 r. W spisie obiektów wpisanych do rejestru wykazano tylko jeden obiekt wpisany w tym roku, natomiast zestawienie orzeczeń podaje aż 13 orzeczeń wydanych w tym samym roku. Nie jesteśmy w stanie dociec, które z przytoczonych tutaj przykładowo wpisów odpowiadają rzeczywistości. W każdym razie takie opuszczenia, pomyłki i rozbieżności (por. także przyp. 45) nie pozwalają traktować tych wykazów jako źródeł wiarygodnych.

Niecodzienny i budzący zdziwienie termin ukuli autorzy na oznaczenie trzeciej ćwierci XIX w., w której starożytnicy wielkopolscy prowadzili liczne badania wykopaliskowe, częściowo w ramach organizacyjnych Komisji Archeologicznej TPNP. Lata te nazywają oni „okresem kopania zabytków”, w widoczny sposób lekceważąc rezultaty ówczesnych badań, gdyż nie zdają sobie sprawy ze znaczenia tego okresu w dziejach archeologii. Czy słuszne jest jego niedocenianie? Jeśli ograniczymy się, podobnie jak Durczewski i Pieczyński, jedynie do badań terenowych (a przecież był to okres bardzo bogaty i w inne przedsięwzięcia), to przypomnijmy, że rozkopano wtedy kilka cmentarzysk ludności kultury łużyckiej, w tym wymienione przez autorów obiekty w Manieczkach, Pałczynie i Dobieszewku⁵⁶, a także niewymienione przez nich w Chwałkowie, Włóściejewkach i Nadziejewie i odkryto grodzisko tej samej ludności w Smuszewie⁵⁷. Ważne zwłaszcza dla dalszego postępu badań były prace w Manieczkach Antoniego Białeckiego, który pierwszy sformułował zasady metody badawczej (zalecał m. in. używanie metra francuskiego jako miary uniwersalnej), wyróżnił rodzaje grobów i zaproponował nazwy dla rozmaitych typów naczyń grobowych (niektóre z nich uży-

⁵⁵ E. Kihl-Byczko, *Inwentaryzacja obiektów archeologicznych na terenie województwa poznańskiego w roku 1969*, „FAP”, Vol. 21:1970 (1972), wykaz na s. 275.

⁵⁶ Autorzy błędnie piszą, że cmentarzyska te pochodzą z epoki brązu, gdyż cmentarzyska z Manieczek i Pałczyna przypadają na okres halsztacki, a cmentarzysko z Dobieszewka na młodszą epokę brązu i okres halsztacki (T. Malinowski, *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce*, Warszawa 1961, t. 1, s. 126-127, poz. 461, s. 323, poz. 1295; t. 2, s. 43-44, poz. 1623). Manieczki leżą w dawnym powiecie śremskim, a nie we wrzesińskim.

⁵⁷ J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 53-55.

wane są do dzisiaj)⁵⁸. Komisja archeologiczna Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego podjęła w tym okresie badania ruin na Ostrowie Lednickim⁵⁹. Dzięki tym pracom w latach siedemdziesiątych XIX w. Wielkopolska należała do ziem polskich najlepiej zbadanych pod względem archeologicznym, a badania te zyskały uznanie w krajach sąsiednich, zwłaszcza w Niemczech⁶⁰. Był to ważny etap kładzenia fundamentów pod dalszy rozwój archeologii⁶¹.

Sprostujemy w końcu kilka znaczących pomyłek i błędnych informacji.

O pierwotnej nazwie Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego była już mowa wyżej (zob. przyp. 3). We wrześniu 1857 r. zawiązał się Wydział Nauk Historycznych i Moralnych (nie: Wydział Nauk Historycznych i Literackich) Towarzystwa, którego członkowie postanowili założyć „Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim” (tak właśnie brzmiała nazwa Muzeum!). W 1871 r. nazwę Wydziału zmieniono na Wydział Nauk Historycznych. W użyciu były później i inne nazwy: Wydział Historyczny (1872), Wydział Historyczno-Literacki (1883), Wydział Literacko-Historyczny (1913). Od lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku posługiwano się w zasadzie nazwą: Wydział Historyczno-Literacki, która utrzymała się aż do reformy Towarzystwa w 1921 r.

W początkowym okresie nie było wyodrębnionego w muzeum Towarzystwa działu prehistorycznego. Dopiero B. Erzepki w 1886 r. wydzielił zabytki archeologiczne z całości zasobów muzealnych⁶²; założył dla nich oddzielną księgę inwentarową i od tego czasu zbiór ich bywa nazywany muzeum lub gabinetem archeologicznym. Fachową opiekę zyskał dział w 1914 r. z chwilą zaangażowania przez TPNP J. Kostrzewskiego.

Konserwator H. Feldmanowski nie prowadził prac wykopaliskowych sporadycznie, lecz tylko jednorazowo zbadał w 1874 r. część osady wczesnośredniowiecznej w Pawłowicach pod Poznaniem⁶³.

Skorygujmy jeszcze jedną mylną informację, choć nie wiąże się ona bezpośrednio z tematem: Wielkopolska nie weszła w skład państwa polskiego na początku 1919 r., lecz dopiero 12 VIII 1919 r. Rzeczpospolita Polska inkorporowała obszar Wielkopolski za zgodą Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej⁶⁴.

Na zakończenie spróbujmy podsumować nasze spostrzeżenia. Czytelnik zorientował się już, że Durczewski i Pieczyński nie opracowali rzetelnie i z poczuciem odpowiedzialności podjętego tematu. Zastrzeżenia budzą proporcje w doborze materiałów, gdyż zbyt dużo miejsca zajmują rozważania nie związane z tematem, wyniki z niezrozumienia istoty funkcji konserwatorów Towarzystwa Przyjaciół

⁵⁸ A. Białecki, *Wykopaliska w Manieczkach*, „Roczniki TPNP”, t. 1:1860, s. 465-477. Zob. też pierwsze doniesienie tenże, *Wykopaliska w Manieczkach*, Biblioteka Warszawska, R. 1857, Nowa Seria, z. 3, s. 647-659.

⁵⁹ *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego do dnia 1-go stycznia 1860*, „Roczniki TPNP”, t. 1:1860, s. 593; K. Szulc, *Budowle i usypaliska Słowiań pogańskich. Ich rodzaje i znaczenie*, tamże, t. 2:1863, s. 399-401.

⁶⁰ J. Kostrzewski, *Z dziejów badań archeologicznych w Wielkopolsce*, Wrocław 1958, s. 19-22.

⁶¹ Zob. ocenę tego okresu: A. Abramowicz, *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa 1967, s. 130-131; Zak, *Początki archeologii...* (przyp. 1), s. 13-18; Kostrzewski, *Dzieje...*, s. 62.

⁶² „Roczniki TPNP”, t. 15:1887, s. 27 sprawozdań.

⁶³ Zob. przyp. 14.

⁶⁴ K. Dembski, *Wielkopolska w początkach II Rzeczypospolitej. Zagadnienia prawno-ustrojowe*, Poznań 1972, s. 119, 142.

Nauk Poznańskiego, natomiast nie poświęcono należytej uwagi działalności konserwatora zabytków przedhistorycznych w okresie 1919-1939. Zamiast tego autorzy sformułowali nieuzasadnioną opinię krzywdzącą pamięć prof. Zygmunta Zakrzewskiego, tak przecież zasłużonego dla ochrony zabytków archeologicznych w Wielkopolsce. Niczego nie dowiadujemy się z tego artykułu o ochronie zabytków w latach 1940-1944. Działalność kolejnych konserwatorów w latach 1945-1974 została zaledwie pobieżnie dotknięta i nie poddano jej krytycznej analizie. Cały artykuł charakteryzuje się zresztą brakiem krytycznego spojrzenia na referowaną działalność konserwatorską. Choć ostrożnie zredagowany jego tytuł nie obiecuje wyczerpania tematyki, to jednak w tym skromnym objętościowo tekście, zamieszczonym na czterech zaledwie kolumnach druku, zbyt dużo jest pominięć i braków a także pomyłek i przeinaczeń. Przedmiot artykułu Durczewskiego i Pieczyńskiego czeka zatem na ponowne opracowanie. Zauważmy jeszcze tylko, że artykuł zawiera liczne braki formalne w zakresie stylistyki i frazeologii, a także sporo błędów ortograficznych i pomyłki w nazewnictwie miejscowości.

Wojciech Śmigielski

Adres autora:

Mgr Wojciech Śmigielski

Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN

60-814 Poznań, ul. Zwierzyniecka 20

